

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՈՒՐՈՒԱԳԾԵՐ ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԵՐԻՆ ԿԻՑ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

Միևնոյն դարում Արշարունեաց Կամրջաձորի վանքում պատմութիւնը արձանագորութեւն է 300 կրօնաւորների գոյութիւնը, նրա առաջնորդը՝ Սամուէլ Կամրջաձորեցին, մականունանալ Իմաստակ, վարժ էր Ս. Գրքի գիտութեանը, ժամապահութեանը և երաժշտութեանը։ Մատթէոս ՈւռՀայեցիին պատմութեւն է, որ ժ դարում, երբ մի տոմարական վէճ ծագեց Յոյն վարդապետների մէջ, Բիւզանդական կայսրը Հրամայում է Սամուէլին կանչել վիճաբանութեան։ Եունաց բոլոր գիտունները զարժեցին ի վերայ Սամուէլի զամենայն զրեան տան Յունաց և ոչ կարեցին շարժել զնա ի ճշմարտութեանց անտի։ Նոյն վանքում ժԱ դարում ծագեց Գէորգ Ուռճեցի Հարիւրամեայ ծերունի ատենախօսը, որին անուանում է զաղիւր մշտնջենարուիս վտակաց և լեզու հրեղէն հրովն ներկեալ։ Եփրակի Հոռոմոսի վանքը ևս ունեցաւ իր գիտնական վարդապետները, որոնցից մէկին՝ Յովհաննէսին յիշում է Ասողիկը։ Այդ վանքն ունէր Հարուստ մատենադարան։ Սանահինում ևս կար մի մեծ գրատուն, ուր ժողովուել էին, ինչպէս պատմութեւն է Կիրակոս Գանձակեցին, շատ գիտնական և ուսումնասէր մարդիկ, որոնցից մէկն էր Անանիա Սանահինցին, այդ մտաւոր և հանճարեղ, գիտող տոմարական արհեստի և աստուածային զրոյց մեկնող։ Սանահինից ոչ պակաս երևելի էր գիտուններով և լուսաւորութեամբ Հաղբատի վանքը, որտեղ ժ դարում եղել է մինչև 500 կրօնաւոր. այնտեղի մատենադարանը, որ պատմիչները անուանում են «ամենափարթամ գանձարան», մասամբ տեղաւորուել էր այրերի մէջ։ Կրօնաւորներն այնքան յափշտակուել էին այդ գանձարանի ուսումնասիրութեամբ, որ մինչև անդամ օրերով մոռանում էին իրենց առանց այն էլ սակաւապէտ կերակուրը։ Այդ քարանձաւների զրատունները նիւթ տուին ժԱ դարի վերջերում Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետին կազմելու իր սարկաւազադիր տոմարը։ Կիրակոս Գանձակեցին սրա ուսումնասիրութեան բազմաթիւ աշխատութիւնները թուելով, նորագիտ տոմարի մասին այսպէս է խօսում. «Սա զրազմաց փափաքելի և ոչ ձեռնահասս հաստատ և զանկարժ տոմարն կարգեաց Հայոց փոխանակ շարժականին և անհաստատոյն. արար և միաբանութիւն ամենայն աղգաց տոմարի ընդ Հայոց»։ Իր ընդարձակ հմտութիւններով և սուրբ վարքով Սարկաւազ վարդապետը «մեծ ծիսաստն քան զհոլովս և հանճարեղն ամենայնի», ներգրաւեց Հաղբատի դրպորոցը բազմաթիւ ուսումնասիրաւ երիտասարդների, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են ժամանակագրութիւնների հեղինակ Սամուէլ Անեցին և Ալավկայ որդի Գաւիթը, որ «կանոնք գրեաց դիւրահաս»։ Հայ ժողովուրդը պատկառունքով խոնարհեցնում է իր գլուխը մեծ վարդապետի առաջ գիտութիւն և օրհնութիւն ստանալու նրանից. յիշատակութեան արժանի է նրա մի

այսպիսով անկան ևրդը սարեակի մասին, ուր պատկերացնում է միայնակեցի նը-
շանակութիւնը. դրէյ է բազմաթիւ ճառեր և մի պատմութիւն Հայոց, որ դեռ-
ևս անծանօթ է բանասիրութեանը:

Միւս վանքերի մէջ առանձնապէս փայլեց Սևանի վանքը Թ դարում,
ուր նշանաւոր Հանդիսացաւ Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոսը, որը մեր ազ-
գին պարզեւեց Յովհաննէս պատմաբան կաթողիկոսը: Հայ վանքերի մէջ ա-
ռանձնապէս որպէս ուսումնական կենտրոն Հանդիսացան նաև Թղենեաց Հա-
ւուցթաւի, Խոր Վիրապի վանքերը և Այրիվանքը:

Ժ դարում Հայոց աշգի ընկնող զարոցներէյ մէկն էր Համարում Արա-
բատեան Նիզ գաւառի Թեղուտ գիւղի վանքին կից զարոցը: Ասողիկի վկայու-
թեամբ, այստեղ գուտ ուսումնական գործով էին զբաղուում Երեմիա Թեղեկա-
ցին և «Կիրակոս Գծածակեպ գիտնականը, որ բնակէր Հոլովակի յանապատին,
որ Թեղենիսն կոչի, ի Նիզ գաւառի»:

Այս զարոցը իր գոյութիւնը պահել է մինչև ԺԳ դարի կէսերը: Գան-
ձակեցին մանրամասն տեղեկութիւններ է Հաղորդում այս զարոցի մասին:

ԺԲ-ԺԴ դարերում ծաղկում է նաև Հաւուցթաւի զարոցը: Այս զարոցի
սիւներն են Հանդիսացել Մխիթար և Զաքարիա եպիսկոպոսները (ԺԳ դար):
Մխիթարի օրոք էր, որ այս վանքում Միւնեաց իշխանները, Հայոց յայտնի
վանքերի եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, խոշոր զարոցների գրուի կանց-
նած բարունապետները Հաւաքուեցին մի մեծ ժողովի և զրեցին իրենց բողոքի
յայտնի թուղթը Գրիգոր Անաւարզեցուն: Այս զարոցի յայտնի մանկավարժնե-
րից նշանաւոր էր Եղիան. «Եղիա ի Հաւուց Թառոյ, այն՝ որ զեղեցիկ կարգա-
ւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց, որպէս թէ ամենեցունց ընդ մի բերան հնչեն-
եթէ բարձր և թէ ցած. և ոչ Հարստահարէր ընկեր զրնկերն» (Գանձակեցի):
Երաժշտութեան պատմութիւնն ուսումնասիրելիս կարող ենք նշանակել, որ
Եղիա վարդապետը իմբերդեր է ղեկավարել, պահպանելով երգչախմբի բոլոր
կանոնները: Այս զարոցի յայտնի աշակերտներէյ են եղել Մկրտիչ, Թովմա,
Յակոբ և այլք, որոնք ուսանել են յայտնի ուսուցիչ Յովսէփ և Եղիա վարդա-
պետների մօտ: Մանուէլ Բջնեցին փառաբանելով Հաւուցթաւը, բացական-
չում է.

«Յմծա, հրաշաքամ, ով համալսարան,

Ուխտ եռչակամուս

Սուրբդ մեմատում Հայու Թառ ամուսն,

Թառ քարգմանութեան»:

Սկսած ԺԳ դարից յայտնի է դառնում նաև որպէս մշակութի կենտրոն
Խոր Վիրապի վանքը: Այդ զարոցի Հիմնադրումը իրաւամբ կապում է յայտնի
իմաստասէր, անուանի մատենագիր՝ և Հայ մանկավարժութեան փայլուն աստղ
Վարդան վարդապետ Արեւելցու անուան հետ: Արեւելեան Հայաստանի ամենա-
պայծառ հոյե որակասներից մէկն էր Վարդան Արեւելցին, որը Հանդիսացաւ
Խոր Վիրապի զարոցի Հիմնադիրը: Վարդան վարդապետ Արեւելցու աշակերտ-
ներից մէկը, Գէորգ Լամբրոնացին, 1267 թուականին իր գրած տօնապատճառի
յիշատակարանի մէջ խօսում է Վարդան վարդապետի՝ Խոր Վիրապի ուսուցչա-
կան գործունէութեան մասին. «Որ ընդ ամենայն ժամանակս ի վերայ ամենայն
մասանց բարեաց, որով բոլորն կատարի առաքինութիւն, և զուսուցչապետն և
զգործ ի դիւ արկանել. ընդ առնելն լծակցելով, որ ի դուռն սրբոյն Գրիգորի
նստելով՝ զամենայն եկեակսն աստուածալինսն ուղղել ճանապարհ»:

Մենք ունենք այլ փաստեր ևս 1290 թուականին Խոր Վիրապի զարոցի,

Վարդան վարդապետի և նրա աշակերտների մասին : Վարդան վարդապետը 16 տարիներ շարունակ ղեկավարել է այդ դպրոցը և վանքը վերածել կարեւոր մշակութային կենտրոնի :

Գեղարդայ վանքը ղեկավարում էր դարձել յայտնի է ոչ միայն որպէս վանք, այլև որպէս ուսումնաստեղ : Այդ դպրոցի առաջին ուսուցիչներից մէկն է եղել Գրիգոր Գոգիկ վարդապետը : Նա յայտնի է եղել որպէս երաժիշտ :

Այս վանքի և դպրոցի ամենաուսեղ ծաղկումը տեղի է ունեցել ԺԳ - ԺԽ դարերում և յատկապէս ԺԳ դարում, երբ այս դպրոցի ղեկին էր կանգնած անուանի մատենագիր գիտնական Մխիթար Այրիվանեցի վարդապետը : Իրենց ժամանակին այս դպրոցի հետ կապեր են ունեցել Գառնեցին, Մկրտիչ, Յով. հաննէս և Կիրակոս Երզնկացի վարդապետները և ուրիշ շատ նշանաւոր մարդիկ : Այբիվանեցուց յետոյ դպրոցի ամենից աւելի աչքի ընկնող դէմքը պէտք է համարել Սիմէոն Այրիվանեցուն :

Սիմէոնից յետոյ Այրիվանքի դպրոցում անուանի ուսուցիչներ են դառնում Ներսէս և Յովհաննէս վարդապետները, որոնց մասին նրանց աշակերտներից մէկը ասում է. «Յագմբերախտ հոգևոր հայրերն են մեր վարժապետներ՝ Ներսէս և Յովհաննէս Ծաղկող, որ բազում երախտիք ունին ի վերայ մեր» : Նոյն դպրոցում յայտնի նկարիչներ են եղել Ստեփաննոս և Մատթէոսը. Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեանը իրաւամբ բացականչում է, որ «ԺԵ դարում Այրիվանքը կոտորելապէս ծաղկած վիճակի մէջ է եղել» :

ԺԴ դարում Յովհաննէս Արամեցի վարդապետի շնորհիւ ծաղկում է Հաղարծնի վանքը Զարարեանների օժանդակութեամբ : Հաղարծնի վանքի դպրոցի Հինգրուսումը կապուած է անուանի երաժշտագէտ Պաշտուր վարդապետ Տարօնեցու անուան հետ : Հաղարծնի յայտնի վանք և ուսումնաստեղ լինելու մասին վկայութիւն տալիս է Վարդան Արեւելցին : Հաղարծնի վանքը ու նրա դպրոցը առաւելապէս յայտնի դարձան այն ժամանակ, երբ նրա գլուխ էր կանգնած Պաշտուր վարդապետ Տարօնեցին : Գանձակեցին վկայում է. «Պաշտուր Տարօնացի, այր առաքինի և գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երաժշտական արուեստի : Սա պայծառացոյց զուխան՝ որում առաջնորդ էր ինքըն, որ յառաջ քան զգայն նորա՝ ամայի էր և խամբացեալ» : Այնուհետև, ինչպէս երաժշտութիւնը, այնպէս էլ այլ իմաստասիրական գիտութիւնները Տարօնացին ուսուցանում էր Հաղարծնի դպրոցում, իր շուրջը հաւաքած աշակերտներին : Ժամանակակից պատմիչը հաստատում է. «Սա երբ զխազն ի կողման յարեկից, զանմարմին եղանակն ի մարմին ածել, զարեալսն յիմաստնոց, որ ցայն ժամանակս չէ էր սփռեալ ընդ աշխարհս : Սա եկեալ դրեաց և ուսոյց բազմաց. և բազում հանգիստ եղև ի ծանր աշխատութեանց» :

Պաշտուր վարդապետ Տարօնացին այս վանքում առաջինն էր, որ երկուց երեք խորհուրդ խորհեց :

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆՆԵՐ ԿԻՒԿԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Անին 1064 թուականին գրաւուեց Սելջուկ Թուրքերի կողմից, որի հետևանքով ինչպէս Հայ ժողովուրդը, այնպէս էլ հայկական Հայրապետական Աթոռը գնդից դէպի Կիլիկիա : Այդ շրջանում յատկապէս յատկանշական է ընդգծել Սև Հերան վրայ ծաղկող Հայ վանքերը և նրանց կողքին վարդապետարանները : Հակոսակ քաղաքական անկալուն դրութեան, վանքերին կից վարդապետարանները, շնորհիւ Պահլավունի կաթողիկոսների ճիգերին ու ջանքե-

բին և Հայ իշխանների պաշտպանութեան աւ դործակցութեան, գիտաւորների տպաւորութիւն թողնող կարճակէտց, բայց փայլուն արդիւնքով զգալի ծառայութիւն են մատուցում, այն աստիճան, որ ստեղծուած է չատերի կողմից մեր գրականութեան և արուեստի չարծաթէ գարջ որակուածք: Վարդապետարանների աւելի աչքառու կախաններն են Շուգրը, Ընկուզուարը, Հետունեաց անապատը, Հոռովկան, Կարմիր վանքը, Արքակաղնի վանքը, Դրապարկը, Կաստազոնի վանքը:

Այն շրջանում գործող տիեառու վարդապետներն են եղել Գրիգոր Վրկայասէր կաթողիկոսը, Վայր քաջակիրթ և ամենայն հմտութեանց հետեւալ, և բովանդակ հասակ ի վերայ Հին և Նոր Կտակարանացն Աստուծոյ... Ընդ ի մաստաւէրն նստէր ի յամբիոնիցն ի մէջ սբոյն Սոփիի: «Յօսէր ընդ վարդապետացն Հոռոմոց և ի կարգին վարդապետացն էր յաղագս Հայոց»: Այնուհետեւ նա Սև Լերան վանքերում ձմեռապարապեալ ընթերցման սուրբ գրոց և աստուածաբան աղօթից: Եւ յորհալին աւելի մանրամասն է խօսում Գրիգոր Վկայասէրի Սև Լերան վրայ անցկացրած կրթական գործունէութեան մասին:

Եւ Սեաւ մըքիմ լեառմ անուանեալ,
Զբանի սիրոզսմ եաւաքեալ,
Եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ,
Զգիրս հոգւոյն միշտ ընթերցեալ,
Եւ ընդ մոսին յաբ խօսակցեալ:

Կարմիր վանքը Բենուկի մօտ, Շուգր անուանուած լերան վրայ, երբեմն ունեցել է շատ փայլուն միճակ: Այդ վանքում է փայլել Ստեփաննոս Մանուկ վարդապետը՝ իր անունով հռչակ տալով վանքին: Նրա մասին յիշատակադիրն ասում է. «Ամնուկ մի քահանայ գոյով և վարժեալ ի Հին և Նոր Կտակարան վարդապետական ուսմամբ՝ ի հօրեղբորէն իրմէ, անուն կոչեցեալ րԱստեփաննոս, որպէս ութ և տասնամենից, սորա ընդ այլ փախստական հասեալ ի Բենուկ, ի մէջ հռչակ սուրբ ուխտն, որ Կարմիր վանքն կոչուի. և նոյն տեղին բնակեցաւ, բայց ծածկեաց զանուն վարդապետութեանն յասն մանկական հասակին»: Ստեփաննոս Մանուկի անունը շուտով տարածուած է: Այս անուանի և պերճաբան վարդապետի մօտ են հաւաքուած բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցից նշանաւոր են հանդիսանում և իրենց ստացած ուսմամբ և կրթութեամբ փայլում են Գրիգոր Փոքր Վկայասէր, Ներսէս Շնորհալի, Սարգիս, Իգնատիոս և Բարսեղ մեկնիչները, բոլորն էլ «Շնորհալի» տիտղոսով պատուուած: Ստեփաննոս Մանուկի աշակերտներից Ներսէսը՝ Մատթէոսի, Բարսեղը՝ Մարկոսի, և Իգնատիոսը՝ Ղուկասի Աւետարանների մեկնութիւնները գրել են: Իսկ Սարգիսը՝ Կաթողիկեաց Թուղթիւնը:

Ստեփաննոս Մանուկը մինչև իր մահը մանկավարժական գործունէութիւն է ծաւալել. շնայած իրենից ոչ մի գրաւոր աշխատութիւն չի հասել մեզ, սակայն իր ձեռքի տակ մարդուած աշակերտների գրաւոր աշխատութիւնները ցոյց են տալիս, թէ հանդիպ մեթոս ունեցող ուսուցիչ մը և աւելի գործնական ու հմուտ անձ մը եղած է» (Ալպոյանեան):

Ստեփաննոս Մանուկի աշակերտներից են հանդիսացել նաև Կարմիր վանքում Ներսէս Լամբրոնացին, որ «տեսլականին կրթութեամբ յատալ էր»:

Վկայութիւններ կան, որ արևելեան Հայաստանի վարդապետներից էլ են գնացել Կիրիկիա՝ Կարմիր վանք: Դրանցից նշանաւոր է հանդիսացել Մխի-

Թաք Գոշը, որ ըստ աւանդութեան, ծածկել է ինքնութիւնն ու աստիճանը, որ-
պէսզի հնարաւորութիւն ունենայ սովորելու Ստեփաննոս Մանուկի դպրոցում :

Կիլիկիայի հայկական վանքերի կրթութեան, գիտութեան և արուես-
տի կենտրոնները ուսումնասիրելիս և քննարկելիս, համոզուած ենք, որ Դրա-
զարկը և Սկեռան հանդիսացել են քաղաքական-վարչական կենտրոններ, իսկ
Հոռմկլան հոգեւոր կենտրոն՝ իր վարդապետարանով :

Հոռմկլայի վարդապետանոցը հիմնադրուած է Ներսէս Շնորհալու
կողմից. նրա ուսանողներից մէկն է Դրիգոր Պաշլաւունի Տղայ կաթողիկոսը
(1173 - 1193) :

Դժբախտաբար Հոռմկլայի վարդապետարանի կիսներ կարճատև է լի-
նում, որովհետև այն գրաւուելով Եգիպտացիների կողմից (1292 Յուլիս 28ին),
Հայոց Հայրապետական Աթոռն էլ փոխադրուած է այնտեղից իր վարդապետա-
րանով :

Դրազարկի վարդապետանոցը ծառայել է Հայրապետանոցին որպէս
նրա կրթարանը : Այստեղ Գէորգ Հոռեցին իբրև կաթողիկոս գործել է, օգուտ
տալով այդ դպրոցին և վանքին : Դրազարկի միաբանութեան գործն է եղել ար-
տադրել մատենաներ, ինչպէս նաև Ս. Գրքի և սուրբ Հայրերի աշխատութիւն-
ները : Այս իսկ պատճառով այդ վանքը ժամանակակիցներից կոչուել է հուշա-
կաւոր վանք :

ԺԳ գարում Սոբ մօտերում ծաղկում է Արքակաղնի վանքը իր դպրո-
ցով : Այդ ուխտի նման խոտակրօն կացութեամբ յայտնի է Կասաղոցնի վանքը
Վահկաբերդի մօտ, իր ծագմամբ ամենահինը Կիլիկիոյ վանքերի մէջ : Այս
վանքում, ինչպէս յիշում է Ուռհայեցին, ճղնաւորներն անգամ պարապում էին
դիտութեամբ :

Ս. ԷՋՄԻԱՅԻՒ ՎԱՆՔԻ ԳԻՐՈՅԸ

Պատմական Հայաստանի արտում՝ Արարատեան դաշտավայրում ԺԵ
գարում վերահաստատուած Հայրապետական Աթոռը գոյութիւն ունեցող պա-
մաններում, ձգտում էր Հայ ազգային-եկեղեցական կեանքի զարթօնքին :

Սիւնեաց և Վասպուրականի դպրոցների երազը այդ էր, երբ ողբ ի բը-
ռին պայքարում էին Աթոռի փոխադրութեան համար :

Հոգեւոր և մշակութային պատմական այդ կենտրոնի շուրջ աշխարհիկ
և եկեղեցական գործիչների համախմբումը Ստեփաննոս Օրբելիանի բառերով
փորձում էր վերագտնուած տեսնել զգաթու թագաւորին և զգաւազան պատ-
րիարքին՝ նորից ծաղկած, այսինքն գլուխ բերէր Հայաստանի լիակատար ան-
կախութիւնը :

Հայրապետական Աթոռը 1441 թուականին վերստին իջմիածին տեղա-
փոխուելուց յետոյ, նոր թափով զարկ արուեց հոգեւոր-մշակութային կեանքի
բարձրացման և կազմակերպման : Վանական մշակութային կեանքը Սիւնեաց
Մեծ Անապատի օրինակով ծաղկեց, բացուեցին լուսաւորութեան նոր կենտ-
րոններ :

Վերադարձման այս հզօր ալիքում, քնական է, մեծ բաժին ունէր իջ-
միածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանը՝ ամբողջ Հայութիւնը անխորտա-
կելի կերպով իրար զօդող ամենայուսակ և վատահելի ուժը : Իսկ իջմիածինը
կարող էր գործել իր դիրքին վայել մի գպրոցի միջոցով միայն, որի գործիչ-
ները կրթուած լինէին իր հետապնդած եկեղեցական ազգային սուրբ ձգտում-
ներով :

էջմիածնի նոր դպրոցը հիմնադրուեց 1441 թուականին՝ Աթոռի փոխադրութեան զուգընթաց :

Պարզ է, որ այս չփոթ ե խառնակ ժամանակաշրջանում կրթական դործը մեծապէս տուժեց : Անուամենայնիւ, գործում են մի շարք դպրոցներ, Հայաստանում առկայծ պահպանուում է մտաւորական կեանքի զոդոջումն ջաւը :

Այնտեղ նոյնիսկ հանդիպում ենք իրենց ժամանակի համար ուշադրաւ, զարդացման բարձր աստիճանի հասած մի քանի նշանաւոր մարդկանց ու կենտրոնների :

Այդ նշանաւոր մարդկանցից մէկն է Ստեփաննոս Սայմաստեցի (1543-1552) կաթողիկոսը, երկրորդը՝ Միքայէլ Սեբաստացի կաթողիկոսը (1567-1576), որոնք Հայաստանի այլ վանքերում իրենց ուսումը կատարելագործելուց յետոյ այն փոխադրեցին էջմիածին : Էջմիածնի դպրոցը բացուեց նախ Երևանում, Սուրբ Անանիա անապատում (այժմեան Ս. Զորաւոր եկեղեցի) : Մովսէս Տաթևացու գործունէութեամբ հիմն է դրւում Երևանեան վարդապետարանի, որ Տաթևացու կաթողիկոսանալով իր ծաղկման բարձրակէտին է հասնում : Իր ողջ գործունէութիւնը եկեղեցու պայծառացման, ուսման տարածման նուիրած, Մովսէս Տաթևացու շուրջ խոստմնալից ու ջանասէր աշակերտներ խմբուեցին : Այդ դպրոցի սիւնն էր Մելքիսեդէկ Վժանցին : Սիմէոն Զուղայեցու օրօք, 1640 թուին, Փիլիպոս կաթողիկոսի շրջանին (1633 - 1655) դպրոցը փոխադրւում է էջմիածին : Մովսէս Գ Տաթևացուն (1629-1632) յաջորդում է Փիլիպոս Ա Աղբակեցին (1633-1655), որը իր ժամանակի ուսեալ հոգեւորականներից էր : Աղբակեցին 1640 թուին Յովհաննապանքում գործող վարդապետարանը վերնականապէս փոխադրւում է էջմիածին :

Եակոբ Դ Զուղայեցին (1655-1680) կաթողիկոսանալով, Ս. էջմիածնի դպրոցին մեծ զարկ է տալիս շնորհիւ Ստեփաննոս Լեւոնցուն : Եակոբ Դ Զուղայեցու վախճանումից յետոյ սկսւում է ալեկոծ մի շրջան : Եղիազար Այնթապի (1681-1691) և Նահապետ Ուռույցի (1691-1705) կաթողիկոսների օրով էջմիածնի վարդապետարանը զգալի վայրէջք է ապրում :

ԺԸ դարում, շնորհիւ Սիմէոն կաթողիկոս Երևանցու ջանքերի, Ս. էջմիածնի դպրոցը վերելք է ապրում, Պետրոս եպիսկոպոս Բերդումեանի ուսուցչապետութեամբ : ԺԹ դարի արշալոյսին Դաւիթ-Դանիէլեան պալքարի դրսնդակ ժամանակաշրջանին, Ս. էջմիածնի դպրոցը համարեա թէ փակւում է : Վերարացւում է Եփրեմ կաթողիկոսի օրօք՝ 1813 թուականին «վայելուչ և ազգասիրական փութով եռանդեամբ սկիզբն առնէ հիմնարկութեան մեծակառոյց ուսումնարանին էջմիածնի, ի հիւսիսոյ յարեւելից վանացն ի վերայ տանեաց դասակարգի սենեակաց միարանից» : Այդ դպրոցում իրենց ուսումն են ստացել Խաչատուր Արքիանը, Մեսրոպ Թաղիադեանը, Մսեր Մսերեանցը և իր ժամանակի աչիք ընկնող նշանաւոր եպիսկոպոսներ և վարդապետներ :

1836 թուին հրատարակուեց Պրոթեկնան : Այդ կանոնադրութեան համաձայն կաթողիկոսարանն ու թեմական կենտրոնները պէտք է ունենային իրենց համապատասխան դպրոցները, պետութիւնից հաստատուած ծրագրով և պետական վերահսկողութեան ներքոյ :

1836-1840 թուերից էջմիածնի դպրոցը գործում է համաձայն Պրոթեկնայի տրամադրութիւնների : Կարեցու օրօք էջմիածնի ժառանգաւորաց վարժարանը որոշ վերելք է ապրում, իսկ Աշտարակեցու շրջանին այն որոշ չափով առաջ է մղւում շնորհիւ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահաթունեանի, ու յարատեւում Մատթէոս Ա և Գէորգ Դ կաթողիկոսների օրօք : Ի վերջոյ Գէորգ Դ կաթողիկոսին յաջողւում է 1874 թուին բանալու Մայր Աթոռում մի ճեմարան,

յարմար շէնքով և իր ժամանակաշրջանի համար չաազոյն ծրագրով: Գէորգեան ձեմարանը քառասուն տարուայ շրջանին Հայ Եկեղեցուն պարգևեց ոչ միայն ուսեալ Հոգևորականներ, այլև ԺԹ դարում Հայ մշակոյթի ծաղկումն ու առաջադիմումը կապում և Գէորգեան ձեմարանի, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի և նրա տպարանի հետ: Գէորգեան ձեմարանը փակուեց 1918 թուականին: Ս. Էջմիածնում 1924 թուին վերաբացուեց Հոգևոր ձեմարան, սակայն նա ունեցաւ չափ կարճատև կեանք՝ հազիւ մէկ տարի: Ս. Էջմիածնի ներկայիս գործող Հոգևոր դպրոցի առկայութիւնը մենք կը պարտինք երջանկայիշատակ Գէորգ Զ կաթողիկոսին, իսկ նրա ծաղկումն ու յարատևումը՝ Նորին Ս. Օծուծին Տ. Տ. Վաղգէն Առաջինի անդուլ, շնորհակալ գործունէութեան արդիւնքն է, որտեղ ինքն էլ երկար տարիներ զաստաւանդում է:

Ս. Էջմիածնից յետոյ երկրորդ տեղն է բռնում Հայ Եկեղեցու նուիրապետական աթոռներին շարքին Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Պատրիարքական Աթոռը, որի գործունէութեան մասին մենք այստեղ չենք խօսում, քանի որ այդ մասին արդէն մի աւանձին ուսումնասիրութիւն է պէտք:

Կ. Պոլսի աթոռը 19րդ դարի վերջերը ծաղկեցրեց, շնորհիւ Օրմանեան և Դուրեան սրբադանների, Արմաշի դպրեմանքը (Ջախսափան Ս. Աստուածածին վանքը, Նիկոմիդիոյ մօտ): Այդ վանքի պարգևած ուսեալ միաբանութիւնը մեծ գործ կատարեց մինչև 1915 թուականը, հրատարակելով նաև «Լոյս» անունով թերթը:

Վարազայ վանքի դպրոցի պատմութիւնը հնամենի վաղեմութիւն ունի: Նրա մասին յիշատակութիւններ կան, ըստ որոնց ակաած Նէրդ դարի սկիզբներէից այդ դպրոցը երբեմն կարճ և երբեմն էլ երկարատև ընդհատումներով իր գոյութիւնը պահպանել է մինչև ներկայ դարի սկիզբները: 19րդ դարի 70ական թուականներին Մկրտիչ Խրիմեան Հայրիկը հիմնեց այնտեղ մի դպրոց, հրատարակեց «Աթոր» Վասպուրականի» անունով թերթը, որը անդրանիկն էր Հայոց Հողի վրայ: Տարիներ անց նա նոյն կեանքն արժարծեց նաև Տարօնի Ս. Կարապետ վանքում: Յատկանշական է նաև Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքում բացուած դպրոցը Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանի շնորհիւ 18րդ դարում: Այդ համբաւաւոր արքեպիսկոպոսը նոյն վանքում հաստատեց նաև տըպարան, ինչպէս նաև մարդասիրական ընկերութիւն: 1850ական թուականներին Հարիճայի վանքում Յովսէփ քահանայ կոստանեանը և Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Խաթակեանը հիմնադրեցին մի դպրոց:

Այս բոլորից յետոյ մեզ մնում է երախտագիտական խօսք ասել մեր քանաչնոր՝ Նախնիներին, որոնք դժնդակ և մութ շրջաններում Հայ Եկեղեցուն կամարներին տակ քրիստոնէական պլպլան մոմերի հետ միասին վառ պահեցին նաև մշակոյթի ջահը, պարգևելով մեզ գիտութիւն, յոյս, լոյս և ազգային աւնդաւոր գիմազիծ:

Այսօր, երբ մեր հայրենիքում ծաղկում է գիտութիւնը, ունենք համալսարան, գիտութիւնների ակադեմիա, բազմաթիւ դպրոցներ, և օտար երկրներից մեր վերածնունդած Հայաստան աշխարհն են գալիս օտար երիտասարդներ՝ ստանալու մասնագիտական կրթութիւն, ակամայից յիշում ենք Երդ դարի մեր հեռագնաց վարդապետներին, որոնք իրենց ուսումը կատարելագործելու համար գնում էին Աթէնք, Պոլիս կամ Ալեքսանդրիա:

ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ. ՏԵՐԵԱՆ

(Շաբ. 3 և վերջ)